

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز با عنوان:
Application of Persian garden Design Pattern in Gardens of Northern Iran
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

مقاله پژوهشی

کاربرد الگوی طراحی باغ ایرانی در باغ‌های شمال ایران*

سیدعبداله میرصفا^{۱*}، مصطفی پورعلی^۲

۱. کارشناس ارشد معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد لاهیجان، ایران.
۲. دکتری معماری، استادیار گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد لاهیجان، ایران.

تاریخ انتشار: ۹۹/۱۰/۰۱

تاریخ پذیرش: ۹۸/۱۲/۱۹

تاریخ اصلاح: ۹۸/۱۰/۰۱

تاریخ دریافت: ۹۸/۰۶/۲۱

چکیده

بیان مسئله: مجموعه باغ‌های ایرانی که در فهرست میراث جهانی یونسکو به ثبت رسیده است از خصوصیات مشترکی برخوردارند که الگویی از طراحی باغ را موسوم به باغ ایرانی معرفی می‌کنند. خصوصیات برشمرده باغ‌های ایرانی عموماً عبارت است از هندسه‌مندی، انتظام‌های محوری، مرکزی و چهاربخشی، سازمان‌های فضایی خاص کوشک و باغ و نظام‌های آب و کاشت که پدیدآورنده ساختار باغ هستند. از دیگر ویژگی‌های برشمرده برای کاربری الگوی باغ ایرانی، که آن را تمثیلی از بهشت نیز دانسته‌اند، ضرورت استقرار در سرزمین‌هایی به لحاظ اقلیمی گرم و خشک قلمداد می‌شود و با توجه به منظر طبیعی و سرسبز مناطق معتدل و مرطوب، کارکرد و ضرورتی برای اعمال این اصول طراحی خاص در آن قائل نیستند.

هدف پژوهش: این نوشتار با رد این فرضیه تأکید دارد کاربری الگوی باغ ایرانی منحصر به معماری منطقه فلات مرکزی ایران نیست و می‌توان سوابقی از کاربری الگوی باغ ایرانی در دیگر سرزمین‌های ایران فرهنگی با در نظرگیری خصوصیات اقلیمی متفاوت از فلات مرکزی مشاهده کرد.

روش پژوهش: اینکه آیا الگوی باغ ایرانی مختص به سرزمین‌های گرم و خشک در فلات مرکزی ایران است؟ کاربری این الگو در سرزمین‌های معتدل و مرطوب چگونه بوده است؟ نمونه‌هایی از کاربری الگوی باغ ایرانی در گیلان زمین کدام‌اند؟ پرسش‌های تحقیق پیش رو را در بر می‌گیرند. این پژوهش با استفاده از روش کیفی و تحقیق زمینه‌ای به ابعاد مشترک و متفاوت باغ‌های شمال ایران در مقایسه با باغ‌های فلات مرکزی ایران می‌پردازد.

نتیجه‌گیری: این پژوهش با بررسی نمونه‌هایی از کاربری این الگو در اقلیم معتدل و مرطوب شمال ایران به‌ویژه در منطقه گیلان نتیجه می‌گیرد «دارالحکومه»، «باغ صفا» و «باغ ناصریه» در رشت و خانه‌باغی در املش از استان گیلان نمونه‌هایی از کاربری الگوی باغ ایرانی همچون «باغ عباس‌آباد» به‌شهر هستند که در سرزمین‌هایی با اقلیم معتدل و مرطوب شکل گرفته‌اند.

واژگان کلیدی: باغ ایرانی، اقلیم گرم و خشک، اقلیم معتدل و مرطوب، باغ و خانه باغ در گیلان.

در دانشگاه آزاد اسلامی واحد لاهیجان در سال ۱۳۹۷ به‌انجام رسیده است.
* نویسنده مسئول: ۰۹۱۱۳۴۱۰۲۵۹، abdoalah.mirsafa@gmail.com

* این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد «سیدعبداله میرصفا» با عنوان «طراحی باغ‌موزه ملی چای» است که با راهنمایی آقای دکتر «مصطفی پورعلی»

مقدمه

چگونگی شکل‌گیری باغ ایرانی در طول تاریخ بر اثر نیازمندی‌ها و متناسب با شرایط اقلیمی و شرایط زمانه خود بوده است و نحوه شکل‌گیری باغ‌های ایرانی در هر باغ ویژه و متناسب با شرایط منطقه‌ای بوده که باغ در آن واقع بوده است (سلطان‌زاده، ۱۳۸۲، ۲۲).

باغ ایرانی با وجود تنوع‌ها و تفاوت‌های ظاهری دارای اصولی مشترک است، به‌نحوی که الگو و ساختار این اصول تداوم یافته و فارغ از محدودیت‌های اقلیمی و جغرافیایی و زمانی در مقیاس‌های مختلف معماری و شهری پایدار مانده که البته می‌توان گفت ایجاد و تداوم آن در ابعاد مختلف کالبدی، کارکردی و معنایی^۱ ناشی از تجربه تاریخی زیست در مکان و زمان ایران فرهنگی است (بهشتی، ۱۳۸۷، ۹). جغرافیای فرهنگی ایران، هرچند گنجینه‌اش به دلایل مختلف در نجد مرکزی ایران واقع شده، الگوهای اصیل معماری و شهرسازی آن در اقصی نقاط مناظر فرهنگی متناسب با تغییرات اقلیمی و منطقه‌ای ظهور داشته و قابل مشاهده است. از جمله این موارد می‌توان الگوی باغ ایرانی را در نظر گرفت که با وجود نمونه‌های اولیه و اصیل آن در نجد مرکزی، می‌توان به نمونه‌های آن در اقلیم‌های متفاوت از اقلیم گرم و خشک، برای مثال در اقلیم معتدل و مرطوب واقع در حاشیه جنوبی دریای کاسپی، اشاره کرد. باغ‌ها و خانه‌های فراوانی را می‌توان متأثر از الگوی باغ ایرانی در گیلان و مازندران و گلستان سراغ گرفت. عمارت «دارالحکومه» و «باغ صفا» و «باغ ناصریه» در رشت و «خانه‌باغ صوفی» در املش نمونه‌هایی از این دست است. پرسش‌های نوشتار پیش رو عبارت است از:

۱. باغ چیست و باغ در گیلان دارای چه مشخصه‌هایی است؟
 ۲. الگو و ویژگی‌های مشترک باغ‌های تاریخی گیلان چیست و آیا این الگوها با الگوی باغ ایرانی واقع در مناطق کویری ایران تطابق دارد؟

بر این اساس و با توجه به مبانی نظری، فرضیات تحقیق را می‌توان این‌گونه مطرح کرد:

جدا از دیدگاه معناشناختی که باغ ایرانی را تمثیلی از بهشت دانسته‌اند (شاهچراغی، ۱۳۹۴، ۹۱)، گاه نیز تشبیه باغ‌های ایرانی به باغ بهشت تنها بر مبنای توجیه اقلیمی است؛ تمثیل باغ‌های ایرانی به‌عنوان واحه‌های سبز و خوش آب و هوا در میان بیابان‌های لم‌یزرع، سوزان و خشک.

این نوشتار با رد لزوم استقرار این باغ‌ها در سرزمین‌هایی به‌لحاظ اقلیمی گرم و خشک به نمونه‌هایی از کاربست این الگو در اقلیم معتدل و مرطوب شمال ایران به‌ویژه در منطقه گیلان پرداخته است.

پیشینه پژوهش

باغ ایرانی در مقیاس کلان در گستره مرزهای فرهنگی و جغرافیایی ایران، در سراسر تاریخ هرچند دارای الگوهای ثابتی است، در مقیاس خرد با نگاهی به خرداقلیم‌ها و خرده‌فرهنگ‌ها و بررسی دقیق‌تر، تمایزات کالبدی بارزی را در بین باغ‌های واقع‌شده در شرایط زمانی و مکانی مختلف شاهد هستیم (بهشتی، ۱۳۸۷، ۹). فلات مرکزی ایران که توسط رشته‌کوه‌های البرز در شمال و رشته‌کوه‌های زاگرس در غرب و جنوب محصور شده است، صرف‌نظر از رودهایی که به دریای کاسپی و خلیج فارس منتهی می‌شوند، سرزمینی مرتفع و بسیار خشک است (خوانساری، مقتدر و یآوری، ۱۳۸۳، ۱۹).

گرم و خشک بودن فلات مرکزی باعث شده است که در طول تاریخ تلاش بسیاری برای مطبوع کردن مناطقی از این سرزمین برای زیست متعادل، از طرق مختلف از جمله خلق باغ‌های ویژه، در دستور کار ایرانیان باشد. از این رو برخی از محققان خلق باغ‌هایی همچون باغ‌های فلات مرکزی را در اقلیم‌های غیر از گرم و خشک ضروری ندانسته و عملاً به رسمیت نشناخته‌اند.

از این رو هرچند دوسوم سرزمین ایران را مناطق به‌لحاظ اقلیمی گرم و خشک در بر گرفته است، باغ‌های تاریخی بسیاری در مناطقی به‌لحاظ اقلیمی معتدل و مرطوب واقع شده‌اند که با بررسی ویژگی‌ها، ساختار و الگوهای به‌کاررفته در طراحی آنها می‌توان نشانه‌هایی از میراث الگوها و سبک باغسازی ایرانی را یافت. از جمله این موارد مجموعه باغ‌های تاریخی مازندران واقع در کرانه جنوبی دریای کاسپی در ساحل شرقی این منطقه است که در بسیاری از منابع مرتبط با موضوع باغ‌های ایرانی به آن پرداخته شده است. دونالد ویلبر (۱۳۴۸) در بخشی از کتابش به شرح و تفصیل کاخ‌ها و باغ‌های سلطنتی این منطقه پرداخته و می‌نویسد: «در این منطقه (مازندران) علاوه بر کاخ‌ها و باغ‌های متعلق به شاه عباس صفوی که هنوز باقی است، پادشاهان سلسله قاجار نیز کاخ‌هایی ساختند، ولی همه آنها به‌کلی ویران شده‌اند. فایده بررسی این کاخ‌ها این است که می‌توان طرح و شکل و صفات مشخص آنها را مشاهده کرد، زیرا قصرها در منطقه‌ای ساخته شده‌اند که از حیث آب و هوا و وضع طبیعی با آب و هوای فلات بسیار متفاوت است. به‌زودی این موضوع روشن می‌شود که تقریباً تمام مشخصات این کاخ‌ها مشابه مشخصات و طرح کاخ‌ها و باغ‌های اصفهان است» (همان، ۱۳۳). «اسناد تاریخی و آثار به‌جامانده باغ‌ها حاکی از این است که سه ناحیه مختلف از مازندران باغ‌های شاخصی داشتند

مبانی نظری پژوهش باغ ایرانی

باغ ترکیبی معمارانه از جماد و نبات است، پس اثری زنده و نمایانگر فرهنگ هر قوم و شرایط اقلیمی زادگاهش است (منشور فلورانس^۷، ۱۹۸۲ میلادی). به بیانی دیگر و با توجه به این تعریف، ساختار اصلی تمام باغ‌های تاریخی جهان بر مبنای معماری طبیعت و مصنوع و یا روش تلفیق گیاه، آب و ابنیه است که ساماندهی کالبد برای خلق فضایی مناسب برای زیست انسان است. اما آنچه باغ را به‌عنوان میراثی فرهنگی و طبیعی در هر مکانی از مکان دیگر جدا می‌کند لایه‌های مفهومی، معانی و نیز ویژگی‌های کالبدی و کارکردی مختص به آن در هر منطقه است (شاهچراغی، ۱۳۹۴، ۴۱). باغ ایرانی از چنین جایگاهی برخوردار است.

• خصوصیات باغ ایرانی

در بررسی آثار برجای مانده از باغ‌های ایرانی می‌توان گفت ویژگی‌ها و اصول حاکم بر باغ ایرانی از نگاه محققان شامل هندسه‌مندی، محصوریت، نظم، تقارن بصری، انتظام‌های محوری، مرکزی و چهاربخشی و نظام‌های منحصر به فرد آب و کاشت و استقرار است که در کنار هم پدیدآورنده ساختار باغ ایرانی هستند و به طرق مختلف در باغ‌های ایرانی دیده می‌شوند.

در جدول ۱ به وجوه اشتراک در برخی از اصول اساسی در طراحی باغ‌های ایرانی پرداخته شده است. خصوصیات نامبرده در این جدول از عمومی‌ترین ویژگی‌هایی است که باغ‌های ایرانی را شکل می‌دهند. در گفت‌وگوهای زمینه‌ای این مقاله تلاش شده است به بازخوانی این ویژگی‌ها در باغ‌های منطقه گیلان پرداخته شود.

باغ‌های گیلان

سرزمین گیلان بنا بر اسناد، منابع و قرائن هفتصد سال قبل از میلاد مسیح تقریباً ۱۵۰ سال قبل از آغاز دولت هخامنشیان، در مجاورت کرانه‌های دریای کاسپی به‌صورت پادشاهی‌های کوچک و مستقل وجود داشته است و در آن قبایلی زندگی می‌کرده‌اند (رابینو، ۱۳۵۰، ۴۷۹). ساکنان سرزمین گیلان پیش از حمله آریاییان، در این ناحیه حکومت و تمدن‌های بسیار پیشرفته‌ای را بنیان نهاده بودند (معماریان، ۱۳۸۷، ۱۵۷) و فرهنگ و تمدن آبریزهای شمالی و البرز مرکزی در دنیای باستان فرهنگی نسبتاً خالص و درونگرا بوده است و کمتر از دیگر فرهنگ‌های باستانی ایران، تحت تأثیر اقوام و عناصر خارجی واقع شده است (خاکپور، ۱۳۹۰، ۱۸). اما با وجود این گستره فرهنگی ایران با فرهنگ‌ها و خرده‌فرهنگ‌های گوناگون

که عبارت‌اند از فرح‌آباد، بابل و بهشهر (اشرف البلاد)» (حیدرنتاج، ۱۳۸۹، ۸۹).

اما متأسفانه در حوزه جغرافیایی جنوب دریای کاسپی، به‌ویژه در منطقه مورد مطالعه (گیلان) واقع در ساحل غربی این منطقه، با توجه به اندک آثار به‌جامانده از این باغ‌ها به‌سبب بروز تحولات جدی کالبدی، به‌ویژه در دهه‌های اخیر، کمتر به این موضوع پرداخته شده است. تنها اطلاعاتی از باغ‌های تاریخی واقع در سرزمین گیلان را، که جزئی بااهمیت از باغ‌های مناطق غیرکویری ایران محسوب می‌شوند، می‌توان در برخی منابع اعم از نقشه‌ها و عکس‌ها، سفرنامه‌ها و متون تاریخی به‌جامانده به‌خصوص از دوره قاجار یافت، که در این نوشتار به برخی از آنها اشاره شده است. مناطقی همچون گیلان به‌علت دارالمرزی و «کثرت تعاملات فرهنگی با غرب از طریق خاک روسیه» (وهانیان، ۱۳۹۵) به‌تعبیری در حکم «بیرونی» خانه بزرگ ایران بوده‌اند؛ یعنی پیشانی ملاقات و تعاملات ایرانیان با جهان پیرامون. از سوی دیگر پهنه‌های داخل فلات مرکزی و خصوصاً حاشیه کویر، به‌علت واقع شدن در منطقه‌ای با دسترسی و سکونت نسبتاً دشوار و در عین حال به‌لحاظ منابع طبیعی دارای قابلیت، نقش اندرونی را یافته بودند. «هر قدر که رونق اندرونی در گرو تعامل با بیرونی بود، گویی اندرونی حکم ذخیره‌گاه تجربیات و صندوقخانه فرهنگی را داشت که اجازه نمی‌داد کثرت تعامل با فرهنگ‌های دیگر خدشه‌ای به اصالت آن وارد کند» (بهشتی، نجارنجفی و ابوترابیان، ۱۳۹۵، ۶۰). با این حال بیرونی جغرافیای فرهنگی ایران متأثر از ذخایر و اندوخته‌های درونی ایران بوده و هست. بررسی‌ها در این خصوص نشان می‌دهد الگوی باغسازی موسوم به باغ ایرانی در سرزمین‌های غیر از سرزمین‌های گرم و خشک همچون گیلان و مازندران و حتی فراتر از آن در حوزه کلان فرهنگی ایران، در باغ‌هایی نظیر «باغ شالیمار» در لاهور پاکستان و «باغ‌مزار تاج محل» در هندوستان با اقلیمی معتدل و مرطوب، با تفاوت‌هایی ظهور و بروز داشته و قابل پیگیری است.

روش پژوهش

روش پژوهش به‌شیوه آمیخته و برگرفته از روش توصیفی تحلیلی مبتنی بر اسناد تاریخی و بررسی‌های میدانی و همچنین متکی بر روش تحقیق زمینه‌ای^۲ در تحلیل داده‌ها^۳ بوده است. داده‌های بخش زمینه‌ای^۴ از مصاحبه نیمه‌ساختاریافته^۵ با ۲۱ صاحب‌نظر با هدف دستیابی به مرحله اشباع نظری^۶ حاصل آمده است.

زبان، مذهب، ادبیات و میراث معماری گسترش داشته است. سرزمین گیلان با وجود پیشینه تاریخی و فرهنگی غنی و با توجه به اینکه در ادوار تاریخی گذشته دارای حکومت‌های محلی مستقلی بوده، از لحاظ فرهنگی جزئی از حوزه فرهنگ و تمدن ایران محسوب می‌شود و امروزه شاهد آثاری منحصربه‌فرد و ارزشمند از هنر معماری ایران در این سرزمین هستیم. باغ‌ها و خانه‌باغ‌های گیلان نمونه تأثیرپذیری از تمدن و فرهنگ ایران‌زمینی است. در این نوشتار تلاش شده است الگوهای برشمرده در بخش پیشین در این نوع از معماری‌ها مورد تفسیر و تحلیل کیفی قرار گیرد.

در حوزه جغرافیایی و تاریخی گیلان با توجه به اقلیم و شرایط آب و هوایی مساعد، مستقل از فضاهای سبز ارگانیک و تنوع کارکردی باغ‌های منطقه، شاهد باغ‌های گوناگون سازماندهی‌شده‌ای هستیم که در شرایط مختلفی با طرحی از پیش اندیشیده شده ظهور کرده‌اند و از دسته باغ‌های غیرکویری ایران محسوب می‌شوند. به صورت اجمالی از باغ‌های تاریخی شناخته‌شده در منطقه گیلان می‌توان «باغ ناصریه»، «باغ صفا»، «باغ محتشم» و «باغ سالار مشکات» در رشت، «باغ تاریخی چوکام» در خممام، «باغ میرصفا»، «باغ کشاورزی» و «خانه‌باغ محمد صادقی» در لاهیجان و چند خانه‌باغ در املش را نام برد که مطالعه و تهیه فهرستی جامع از آنها موضوعی درخور بررسی است و می‌توان در ابعاد مختلف معنایی، کارکردی و کالبدی به بازشناسی الگوهای آنها پرداخت. امروزه باغ ایرانی را غالباً چنین تصور می‌کنند: مستطیلی با دو محور متعامد که در محل تلاقی‌شان کوشکی ساخته‌اند، ورودی اصلی آن را روی یکی از دو رأس محور بلندتر و بخش‌های خدماتی‌اش را متصل به دیوارهای بیرونی ساخته‌اند و درون آن فضاهای شطرنجی ایجاد کرده‌اند و پر از درخت و جوی. معمولاً هر جا چنین هیتی بیابیم آنجا را باغ ایرانی می‌نامیم و درک می‌کنیم (بهشتی، ۱۳۸۷، ۱۰). با توجه به وسعت و گوناگونی باغ‌های گیلان، در پی یافتن ساختار مورد نظر که دارای الگوی فضایی و هندسی منطبق بر باغ‌های ایرانی باشد، این تحقیق با تمرکز بر تعدادی از این باغ‌های تاریخی به دنبال یافتن نشانه‌هایی از کاربرد اصول طراحی باغ ایرانی در این نمونه‌ها و انطباق آن با فرضیه تحقیق بوده است.

یافته‌های پژوهش

در بخش مصاحبه، پرسش‌های اصلی پژوهش طبق روش تحقیق زمینه‌ای، بدون چارچوب و بدون هیچ‌گونه پیش‌داوری از طرف پژوهشگر در اختیار مشارکت‌کنندگان

جدول ۱. وجوه اشتراک در برخی از اصول اساسی در طراحی باغ‌های ایرانی به استناد منابع موجود. مأخذ: نگارندگان.

منابع	ویژگی‌های باغ ایرانی
(فلامکی، ۱۳۸۹، ۴) (سلطان‌زاده، ۱۳۸۲، ۱۰۴) (منصوری، ۱۳۸۴، ۶۲) (بانی مسعود، ۱۳۹۰، ۲۵)	هندسه‌مندی
(مسعودی، ۱۳۸۲، ۹۰) (سلطان‌زاده، ۱۳۸۲، ۱۰۴) (منصوری، ۱۳۸۴، ۶۳) (سلطان‌زاده، ۱۳۸۲، ۹۶)	محصوریت
(پیرنیا، ۱۳۷۳، ۴) (دانشدوست، ۱۳۶۹، ۲۶۶) (شاهچراغی، ۱۳۹۴، ۷۴) (سلطان‌زاده، ۱۳۸۲، ۱۰۰) (منصوری، ۱۳۸۴، ۶۰) (میرفندرسکی، ۱۳۸۰، ۷)	حضور و نقش پررنگ آب
(ویلبر، ۱۳۴۸، ۱۸۳) (سلطان‌زاده، ۱۳۸۲، ۱۰۲) (حیدر نتاج، ۱۳۸۹، ۸۹) (نقی‌زاده، ۱۳۹۲، ۸)	رعایت تناسبات و تقارن بصری
(جوادی و جواهریان، ۱۳۸۳، ۵۶) (سلطان‌زاده، ۱۳۸۲، ۱۰۱) (منصوری، ۱۳۸۴، ۵۹) (میرفندرسکی، ۱۳۸۰، ۸)	انتظام‌های محوری، مرکزی و چهاربخشی
(حیدر نتاج، ۱۳۹۶، ۲۰۹) (منصوری، ۱۳۸۴، ۶۲) (میرفندرسکی، ۱۳۸۰، ۷) (شاهچراغی، ۱۳۹۴، ۱۵۷)	نظم
(شاهچراغی، ۱۳۹۴، ۱۵۶) (میرفندرسکی، ۱۳۸۰، ۸) (سلطان‌زاده، ۱۳۸۲، ۹۹) (حیدر نتاج، ۱۳۸۹، ۷)	بهره‌مندی از نظام‌های مهندسی‌شده آب، کاشت و استقرار بناها
(شاهچراغی، ۱۳۹۴، ۱۱۷) (ویلبر، ۱۳۴۸، ۱۹) (پتروچیولی، ۱۳۹۲) (نقی‌زاده و درودیان، ۱۳۸۷، ۷۳) (معماریان، ۱۳۸۷، ۷۰)	باغ تمثیلی از بهشت

محدود و محصور به هیچ‌یک از حوزه‌های حکومتی مناطق نبوده است. این فرهنگ و تمدن در همه خرده‌فرهنگ‌های داخلی و مناطق جغرافیایی متفاوت توسط عواملی نظیر

استخراج و در قالب ۲۲ مقوله و در نهایت ۶ مقوله هسته قرار گرفته است. بر همین اساس مفاهیم اولیه، مقولات و مقولات هسته در قالب روش تحقیق زمینه‌ای به تصویر کشیده شده است (جدول ۲). در ادامه با توجه به داده‌ها و مقولات هسته، به بررسی کاربرد ۶ ویژگی باغسازی ایرانی و تمایزات و اشتراکات کاربرد الگوی آن در منطقه مورد مطالعه پرداخته شده است.

• معنا و تصورات ذهنی از باغ

بر روی فلات خشک ایران، عوامل انسانی و ذوق زیباپسند او همیشه در پی آن بوده است تا در یک پهنه عاری از سبزه و آب به احداث مأوایی سبز و طراوت‌بخش، یعنی همان محیطی که در روز ازل در دامن آن پرورده شده بود، بپردازد (معماریان، ۱۳۸۷، ۷۰). اما تصور باغ به مثابه بهشت

قرار گرفته و در مصاحبه نیمه‌ساختاریافته از مصاحبه‌شوندگان پرسیده شده است. با توجه به مطالعات میدانی و مصاحبه و گفت‌وگو با صاحب‌نظران، در خصوص استفاده از الگوی باغ ایرانی در منطقه گیلان، در فرایند تحقیق نکات مشترک در نظریات مطرح‌شده مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار گرفته است.

کاربرد الگوی طراحی باغ ایرانی در محل استقرار آن در هر بستر و زمینه‌ای در مقیاس خرد (معماری) و در مقیاس کلان (شهر) به عوامل متعددی وابسته است که بر شکل‌گیری و ساختار باغ تأثیرگذار است. کاربرد این الگو در شرایط مکانی و زمانی مختلف، شباهت‌ها و تفاوت‌هایی دارند.

در فرایند پژوهش پس از دسته‌بندی داده‌ها، ۴۲ مفهوم

جدول ۲. شناسه‌ها/ مفاهیم، مقولات، مقولات هسته در قالب روش تحقیق زمینه‌ای. مأخذ: نگارندگان.

مقولات هسته	نوع مقولات	مقولات	شناسه‌ها / مفاهیم
الگوهای معماری منطقه	شرایطی	اقلیم فرهنگ جغرافیا	طبیعت سرسبز گیلان، وجود هندسه غالباً ارگانیک در باغ‌ها، شکل‌گیری ساختار باغ در تعامل با سایت، مصالح بومی، گونه‌های گیاهی بومی، تفاوت بستر و زمینه طراحی، تفاوت الگوهای معماری گیلان با دیگر نقاط نجد ایران، تفاوت‌های اقلیمی، الگوی برون‌گرایی.
معانی و تصورات ذهنی	شرایطی	تفاوت فرهنگی تصوری از بهشت تقدیس عناصر طبیعت	تأثیر شرایط فرهنگی و اجتماعی، پوشش گیاهی و وسعت باغ‌های گیلان، باغ در گیلان در دسترس عموم قرار دارد، تمایل مردم به فضاهای نامحدود، باغ در کویر تصویری از بهشت است، تفاوت در تصورات و معانی باغ در ادوار و مناطق مختلف.
هندسه‌مندی	تعاملی	مرکزیت چیدمان فضایی منظم محوریت	نظم هندسی باغ ایرانی، قرینه‌سازی، نظام آب، نظام کاشت، نظام ابنیه، ایجاد هندسه توسط آب و گیاه، تحمیل مستطیل باغ بر محیط (عباس‌آباد بهشهر)، آب و گیاه، مرکزیت. عناصر طبیعت در ساختار هندسی مؤثرند.
تضاد	تعاملی	تقابل با محیط ایجاد نظم ایجاد سرسبزی	ایجاد نظم در محیط آشفته جنگلی و طبیعی و ایجاد سرسبزی در کویر نوعی ایجاد تضاد. باغ ایرانی در تضاد با طبیعت اطرافش است.
حضور آب	تعاملی	زیبایی نظام آبیاری ایجاد تعادل دمایی	میزان و نحوه دسترسی به منابع آبی، ایجاد جلوه‌های زیبای سمعی و بصری، تعادل دمایی، انعکاس و وسعت مجازی.
محسوریت	تعاملی	امنیت خلوت دیوار	امنیت، خلوت، خوانایی، نیاز به آرامش، سکوت و دور بودن از سروصدای ماشینی، ایجاد قلمروهای مشخص، ایجاد امنیت گل‌ها و فضای سبز.

غالب در معماری بومی گیلان بر پایه استفاده از اشکال مربع یا مستطیل‌هایی ساده است که در ترکیب نهایی، یک مستطیل واحد و خالص را ایجاد می‌کنند. در معماری این مناطق از فرم‌های چندضلعی و منحنی به شدت پرهیز شده و سادگی در تمام اجزای بنا، پلان و نماها دیده می‌شود. همچنین در بناهای شهری بر نظم متأثر از تقارن تأکید بیشتری شده است (خاکپور، ۱۳۹۰، ۵۲).

• باغ در تضاد و تعامل با محیط طبیعی

ایجاد تضاد از ویژگی‌های نسبتاً رایج معماری ایران است. «معماری چه در تضاد، چه در هماهنگی و توافق با محیط خود، همواره از طبیعتی که در آن قرار دارد تأثیر می‌پذیرد» (کسرائیان و افشار نادری، ۱۳۸۱، ۲۲). باغ‌های ایرانی (معمولاً) در تضاد با محیط و منظر پیرامون خود هستند (میرفندرسکی، ۱۳۸۰، ۵). این تضاد در محیط خشک و کویری فلات مرکزی ایران از طریق ایجاد سرسبزی حاصل می‌شده است. اما باغ‌های تاریخی خطه شمال ایران، با اقلیمی مرطوب و پر باران که دارای ساختار و الگویی برگرفته از الگوی باغسازی ایران هستند، برخلاف باغ‌های کویری، تضاد چندانی با محیط سرسبز اطرافشان ندارند، بنابراین روش‌های ایجاد تضاد در اقلیم سرسبز شمال ایران متفاوت است. به عبارتی برخلاف باغ‌های فلات مرکزی ایران که با محیطی خشک و خالی از حیات مواجه و در ستیز بودند، این تضاد در طبیعت سرسبز و گاه آشفته می‌تواند با مداخله انسان شکل گیرد. این مداخله انسانی، طبیعت سرسبز با نظامی ارگانیک را از حالت صد در صد طبیعی با اتکا به سازماندهی عناصر طبیعی اصلی مانند گیاه و آب به حالت انسان‌ساز تبدیل می‌کند.

• محصوریت باغ

باغ ایرانی اگرچه بیرونی است، همیشه محصور است (آریانپور، ۱۳۵۶). به نظر می‌رسد سنت محصور بودن باغ و منظر آن تدریجاً به عنوان جزء جدایی‌ناپذیر باغ ایرانی شناخته می‌شود و زیبایی باغ در گروهی آن قرار می‌گیرد (منصوری، ۱۳۸۴، ۶۳). در باغ‌های واقع در حوزه جغرافیایی جنوب دریای کاسپی در گیلان نیز با توجه به شرایط، نیازها و تفاوت‌های اقلیمی به گونه‌ای محصوریت در محل استقرار باغ به روش‌های مختلفی ایجاد می‌شود. ایجاد مرزهایی توسط پوشش گیاهی یا به شیوه چیدمان عناصر موجود در محوطه و یا استفاده از حصارهای موقت چوبی از جمله این روش‌هاست. گاه محصوریت باغ توسط عناصری طبیعی اتفاق می‌افتد. در این خصوص در منابع مکتوب به نقل از «اسکندر بیگ»، منشی ویژه دربار «شاه عباس» این گونه آمده است که «شاه عباس» سه «تالار» در میانکله، کنار دریای کاسپی،

و مکانی دست‌نیافتنی در اقلیم سرسبز گیلان بی‌معناست. به نظر می‌رسد اغلب باغ‌های گیلان دارای عملکرد، مالکیت و مفهومی متفاوت از باغ‌های فلات مرکزی ایران است. اگر یکی از ویژگی‌های ایجاد باغ ایرانی را در مناطق کویری «اولویت‌داشتن تفریح و تفرج بر بهره‌وری اقتصادی و مادی از باغ بدانیم» (بهشتی، ۱۳۸۷، ۷) اولویت، نیازها و جایگاه باغ در فرهنگ گیلانیان در این منطقه سرسبز تنها منحصر به آن نیست.

بیتی از «قاضی محمد ورامینی» (۹۴۳ ه.ق) شاعر و منشی «شاه طهماسب» خطاب به خان احمد خان حاکم گیلان (۹۴۲-۱۰۰۵ ه.ق) (به نقل از اشراقی، ۱۳۵۶، ۶۸):

به روزگار خداوندگار فخر جهان

بعینه همچو بهشت است عرصه گیلان

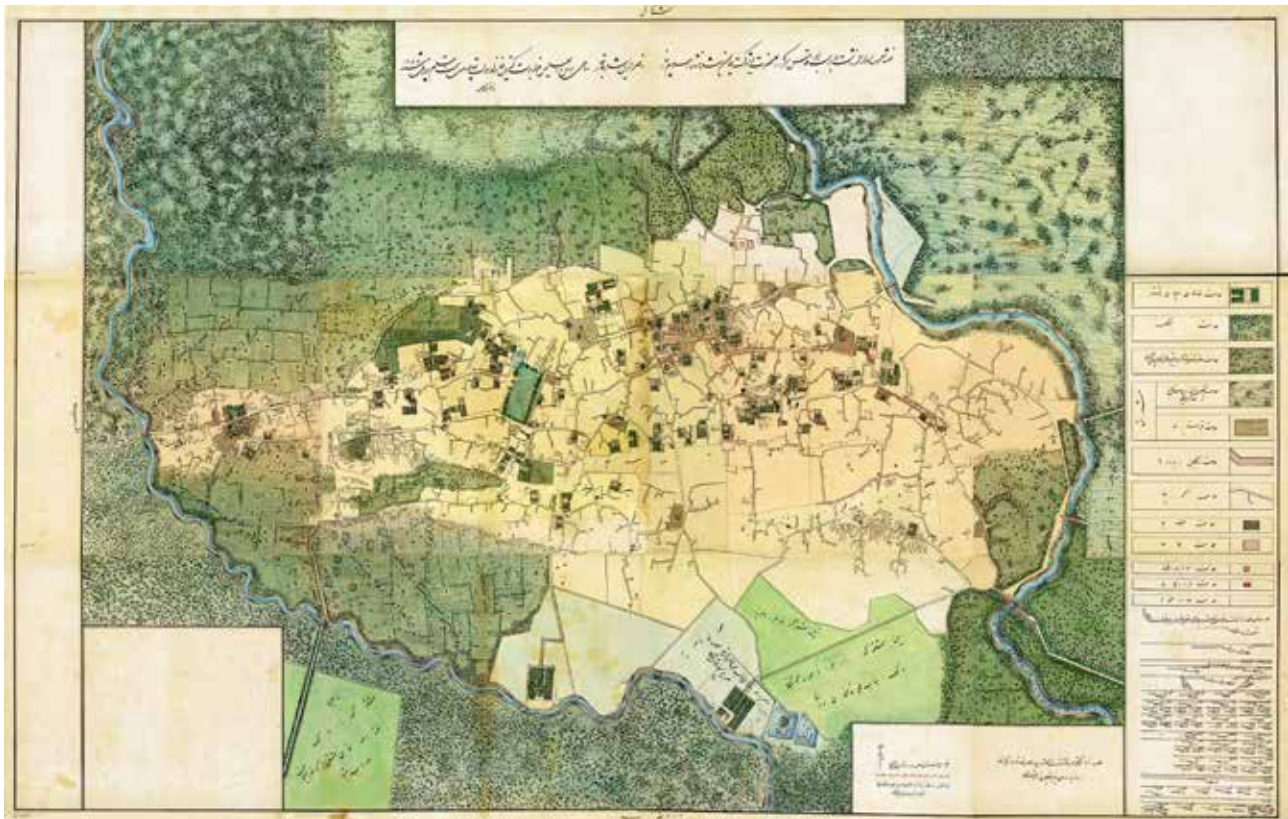
تو آن بهشت برین خوانیش که هست دور

همیشه فیض بهاری و نیست فصل خزان

همچنین برخلاف حوزه جغرافیایی فلات مرکزی ایران و با توجه به طبیعت سرسبز گیلان، بهره‌مند شدن از باغ‌ها در گیلان تنها متعلق به خانواده‌های اعیان و اشراف و شاهدگان نبوده، بلکه تمام فعالیت‌های روزمره زندگی مردم گیلان از جمله فعالیت‌های اقتصادی و کسب درآمد، فعالیت‌ها و تعاملات اجتماعی و سکونت در باغ‌هایی (در مقیاس مختلف) اتفاق می‌افتاده است.

• هندسه‌مندی باغ

یکی از مشخصات باغ ایرانی داشتن نظم هندسی مشخص است. نظم ساختاری باغ‌ها بر پایه نظم هندسی قرار داشت که عنصر شاخص این نظم، محور حرکت آب بود. چگونگی کاشت درختان نیز منطبق بر نظم و هندسه باغ است (بانی مسعود، ۱۳۸۳، ۱۳۲). باغ ایرانی در هر جا که مقدور بوده، مستطیلی از زمین را به خود اختصاص داده و بی‌توجه به شکل محیط و اقتضای آن، زیبایی‌شناسی خود را اعمال کرده است (منصوری، ۱۳۸۴، ۶۲). اما باغ‌های مناطق پر باران و سرسبز شمال ایران در مقیاس‌های مختلف، غالباً در شکل کلی خود، از نظام هندسی خاصی برخوردار نیستند. اما با خرد شدن فضاها نقش هندسه و اشکال هندسی کامل همچون مربع و مستطیل با تناسبات ویژه در شکل‌گیری فضا پررنگ‌تر می‌شود. در گیلان شمایلی از هندسه منظم و مستطیلی، در ساختار خانه‌باغ‌ها و باغ‌های تاریخی که آثارشان باقی مانده و با طرحی از پیش اندیشیده شده شکل گرفته‌اند، مشهود است. به عنوان نمونه در نقشه ناصری شهر رشت (تصویر ۱)، ساختار هندسی برخی از این باغ‌ها و اسامی‌شان قابل مشاهده است. هندسه

تصویر ۱. اولین نقشه شهر رشت که در سال ۱۲۴۹ ترسیم شده است. مأخذ: آرشیو اداره کل میراث فرهنگی استان گیلان.

• استقرار ابنیه در باغ

در هر نقطه از جهان، معماری بومی از چهار عامل شرایط جغرافیایی و طبیعی زمین، شرایط اقلیمی و آب و هوایی، شرایط اقتصادی و نحوهٔ امرار معاش ساکنان و خصوصیات فرهنگی مردم منطقه بیشترین تأثیر را می‌پذیرد (خاکپور، ۱۳۹۰، ۲۲). در گیلان نیز ویژگی‌های معماری منطقه برآمده از دانش بومی بر نظام استقرار ابنیه در باغ‌های این منطقه مؤثر است و باغ‌ها در مقیاس‌های مختلف در گیلان خصوصیات منحصربه‌فردی دارند. برخلاف غالب باغ‌های واقع شده در مناطق کویری ایران که دارای معماری غالباً درونگرا، حیاط مرکزی و محوطه‌ای محصور هستند، به دلیل شرایط اقلیمی خاص در گیلان، باغ‌ها دارای الگویی برونگرا با چشم‌اندازی باز و بنایی نمادین در میانهٔ باغ هستند. می‌توان فارغ از دلایل اقلیمی یکی از اهداف معماری برونگرا را، استفاده حداکثری از طبیعت و ایجاد منظر مناسب و دیدبانی از محدودهٔ حیاط دانست (همان، ۳۴).

هرچند درونگرایی و برونگرایی معماری باغ نسبت به محیط اطراف وجه تمایزی است میان باغ‌ها در نقاط مختلف، اما این ویژگی را نمی‌توان منحصر به اقلیمی خاص دانست،

برافراشت و امرا و مهمان‌ها را برای شرکت در مراسم شکار به آنجا دعوت کرد (اسکندر بیگ، ۱۳۳۴، ۲۹۷). «ملا جلال» با جزییات بیشتری از شاه در حین شکار نقل می‌کند که شاه دستور داد در کنار دریاچه خانه‌هایی با ایوان و کومه‌ای برای شکار مرغابی و حیوانات دیگر بنا کنند. دیوارهایش از «کاشی» بود، اما کوتاه و پوشیده از «خار و علف»، «دریاچه» به شکل مستطیل درآمد و پلی متحرک روی آن بنا شد. کنارهٔ دریاچه به پهنای ۶ گز، گل‌های متنوعی از جمله «سوسن الوان»، «همیشه‌بهار» و «شب‌بو» کاشته شد و دورتادور آن به پهنای یک جریب یونجه کاشته شد تا همیشه سبز باشد و سپس در اطراف آن چنار کاشت و دور آن خندقی حفر کرد و نی کاشت تا از ورود حیوانات جلوگیری کند و در مفاد تاریخ به آن گوشهٔ عیش شاه گفته شد (عالمی، ۱۳۹۰، ۹). این داستان روشن می‌کند چگونه مکانی از طریق بهسازی به باغی تبدیل می‌شود که در آن دیوار، به‌عنوان عنصر ثابت باغ، به خندقی پوشیده از نی بدل می‌شود تا بتوان از تماشای منظر لذت برد. جوهر باغ به شکل یا نقشهٔ خاصی بستگی ندارد، بلکه رابطه‌ای است که آن با طبیعت بکر برقرار می‌کند (همان).

چنانکه ما شاهد نمونه‌هایی از الگوی برون‌گرا در معماری باغ‌های مناطق مرکزی ایران نیز هستیم.

• جایگاه عنصر آب در باغ

حضور و حرکت آب در باغ، اصیل‌ترین و مطبوع‌ترین خصوصیت مشترک باغ‌های ایرانی است (حیدرنتاج، ۱۳۸۹، ۶۰). با این حال به‌کارگیری اصول طراحی باغ ایرانی در بستر اقلیم‌های مختلف، تفاوت‌ها و مشابهت‌هایی را ایجاد می‌کند. همان‌گونه که در اقلیم گرم و خشک فلات مرکزی ایران، پدیدآمدن و حیات باغ بستگی به میزان آبی داشت که از کوهستان‌های دوردست به سمت باغ‌ها هدایت می‌شده است، در اقلیم معتدل و مرطوب شمال ایران نیز که از پوشش گیاهی انبوه و دسترسی به منابع آبی سرشار بهره‌مند است، عناصر طبیعی به‌ویژه آب نقشی اساسی در نحوه شکل‌گیری باغ‌ها دارند و میزان آن، وسعت، شکل و محدوده باغ را تعیین می‌کند. بنابراین تأثیر و بهره‌مندی از عنصر حیات‌بخش آب تنها منحصر به اقلیم گرم و خشک و باغ‌های واقع در مناطق کویری نیست. دیده شده هرگاه در مناطقی همچون اقلیم معتدل شمال ایران میزان بیشتری از آب در دسترس بوده نقش پررنگ‌تری از آن در ساخت منظر باغ قابل مشاهده است (منصوری، ۱۳۸۴، ۶۰). نقش پررنگ آب در «باغ عباس‌آباد» بهشهر، «خسروآباد» سندج و «اثل گلی» تبریز شاهد این مدعا است (همان).

• دارالحکومه گیلان در رشت

دارالحکومه یا دیوانخانه جایگاه، محل زندگی و حکمرانی حاکمان و والیان گیلان قدیم در رشت بوده است. عمارت دارالحکومه توسط «امیر هدایت‌اله خان فومنی» آخرین حاکم گیلان احداث شده و قدمت آن به پیش از تصرف گیلان توسط «آقا محمد خان» قاجار در سال ۱۲۰۰ ه.ق می‌رسیده است (اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۶، ۴۳). این بنا در محدوده میدان معروف به شهرداری فعلی در رشت واقع بوده است. «رابینو» در کتاب «ولایات دارالمرز گیلان»^{۱۰} می‌نویسد: «در رشت عمارت خان چه از نظر زیبایی نمای خارجی و چه قشنگی داخلی از سایر خانه‌ها متمایز است. این خانه مرکب از چند کلاه فرنگی بزرگ است که به شکل چهارضلعی قرار گرفته است. در وسط این ساختمان باشکوه باغی بزرگ که در حوض آن فواره‌هایی قرار دارد دیده می‌شود» (رابینو، ۱۳۵۰، ۷۴). «قسمت‌هایی از این بنا در روز ۱۶ محرم ۱۳۲۷ ه.ق در اثر حادثه حمله به باغ مدیریه رشت و وقایع مرتبط با جنبش مشروطه‌خواهی گیلان» (نوائی، ۱۳۲۶، ۴۸) در آتش سوخت. رابینو در کتاب خود در این باره چنین می‌نویسد: «در سال ۱۹۰۹ میلادی مطابق با ۱۳۲۷ ه.ق کاخ حکومتی رشت را آتش

بازخوانی الگوهای برشمرده در نمونه‌های موردی

تحلیل‌های کیفی و تفسیرهای صورت‌گرفته حکایت از آن می‌کند که اصول طراحی باغ ایرانی را می‌توان در باغ‌ها و خانه‌های گیلان مشاهده کرد. بازخوانی باغ‌های ترسیم‌شده در نقشه تاریخی رشت از دوره قاجار و همچنین خانه‌های باقیمانده از آن دوران اسناد متقنی از تأثیرگذاری این الگوها بر معماری منظر و طراحی باغ در گیلان هستند. در این نوشتار عمارت دارالحکومه، باغ صفا و باغ ناصریه در رشت و یک خانه‌باغ در املش از استان گیلان مورد تحلیل قرار گرفته است.

• باغ‌های تاریخی رشت

در تمام سفرنامه‌ها از رشت همچون قرارگاهی در میانه مناظر طبیعی و فضاهای باغی یاد شده و این موضوع به‌ویژه در نقشه ناصری رشت (بنگرید به تصویر ۱) به‌شکلی مستند تصویر شده است. مناظر جنگلی و باغی نه تنها پیرامون شهر را در بر گرفته، بلکه توده‌های ابنیه داخل شهر در سیالیتی کم‌نظیر در هم‌کنش چنین مناظری نمو یافته است (کاظم‌زاده و فدائی قطبی، ۱۳۹۵). در این خصوص در سفرنامه «پرنسس بی‌سکو»^۸ (سده ۱۹

تصویر ۲. عمارت دیوانخانه رشت. مأخذ: آرشیو اداره کل میراث فرهنگی استان گیلان.

تصویر ۳. نقاشی آبرنگ عمارت دیوانخانه رشت که توسط پاول یاکوولویچ در ۱۸۹۵ میلادی ترسیم شده است. مأخذ: <https://www.hermitagemuseum.org>

تصویر ۴. مجموعه دارالحکومه یا دیوانخانه رشت. مأخذ: آرشیو اداره کل میراث فرهنگی استان گیلان.

از جمله بناهای ارزشمند به‌جامانده از دوران قاجار در گیلان است. این بنا، که با قدمتی در حدود ۲۰۰ سال در سال ۱۳۵۰ در فهرست آثار ملی کشور به ثبت رسیده است، دارای باغی به مساحت ۵ هزار متر مربع است. عمارت

زدند، ولی به قسمت اندرون بنا صدمه‌ای نرسید و اکنون این قسمت به‌وسیله ادارات دولتی اشغال شده است و از میان آنها می‌توان از ادارات پست و تلگراف نام برد» (رابینو، ۱۳۵۰، ۷۶). همان‌گونه که در نقشه ناصری رشت ترسیم شده، عمارت دیوانخانه زمانی در جوار بناهایی نظیر «تکیه دولت»، «نقاره‌خانه»، «میدان درب‌خانه دیوانی»، «حمام دیوانی»، «حمام ورثه یحیی میرزا»، «قبرستان و بقعه سید ابوجعفر»، «تکیه مستوفی» و «حمام ورثه نصراله خان» (فراستی، ۱۳۸۱، ۳۵۳) و همچنین «باغ مدیریه» متعلق به «مدیرالملک»، «عمارت قزاقخانه» و برخی ادارات دولتی و خانه‌های اعیان رشت قرار گرفته بود (تصاویر ۲ تا ۴) که بعدها تمام این بخش از صفحه شهر پاک شده و به جای آن عمارت‌ها و ساختمان‌های جدید دولتی، از جمله عمارت شهرداری و عمارت پست و تلگراف، کتابخانه ملی و هتل ایران، ساخته شد تا در کنار میدان و خیابانی تازه تأسیس، این محدوده سابق حکومتی چهره‌ای کاملاً متجدد از نظام سازمان اداری شهر را پدید آورد.

امروزه آثار ثبت و حفظ‌شده در محدوده این میدان تبلور کالبدی و نشانه‌ای از دگرگونی‌های دوره اول پهلوی است. از بررسی منابع تصویری و متون نوشتاری می‌توان این‌گونه استنباط کرد که مجموعه عمارت دیوانخانه مشتمل بر چند بخش بوده و در میانه بنا و در مرکز ثقل آن باغ باشکوهی قرار داشته است.

«گملین»^{۱۱} در سفرش به رشت در سال ۱۱۸۴ ه.ق چنین می‌نویسد: «در حدود بیش از پنجاه سال است که رشت مرکز حکومت گیلان و محل اقامت خان این منطقه است» (به نقل از رابینو، ۱۳۵۰، ۷۴). «عمارت خان مرکب از چند کلاه‌فرنگی بزرگ است که به شکل چهارضلعی قرار گرفته و به‌وسیله راهروهای زیبایی به هم مربوط است. در وسط این ساختمان باشکوه باغی بزرگ که در آن فواره‌هایی قرار دارد دیده می‌شود. عمارت حرم در قسمت عقب ساختمان (اندرون) واقع شده و باغ جداگانه‌ای دارد» (همان).

به استناد قدیمی‌ترین نقشه رشت (بنگرید به تصویر ۴) غالب فضاها دارالحکومه براساس طرح هندسه مستطیلی با محور طولی در امتداد عمارت اصلی باغ و قرینه‌سازی در دو سوی محور میانی شکل گرفته است. بر این اساس می‌توان گفت که باغ‌های این مجموعه مطابق با سنت‌ها و روش‌های باغسازی ایرانی شکل گرفته بوده است. با توجه به شرایط خاص اجتماعی-سیاسی زمان شکل‌گیری باغ، می‌توان طرح باغ را در دسته باغ‌های حکومتی-سکونتگاهی دسته‌بندی کرد.

• خانه عبدالعلی خان صوفی در املش

خانه باغ عبدالعلی خان صوفی در بافت تاریخی شهر املش

به‌وضوح در نقشه ناصری رشت مشهود است. قدمت آن به دوران سلطنت ناصرالدین شاه قاجار می‌رسد. به استناد منابع تاریخی این باغ متعلق به خاندان «میرزا عبدالوهاب خان مستوفی» بوده است. در برخی منابع از باغ صفا به‌عنوان تفرجگاه ناصرالدین شاه قاجار و رضا شاه پهلوی یاد شده است. ناصرالدین شاه در سفرنامه‌اش به گیلان درباره باغ صفا می‌نویسد: «رفتم به باغ صفای میرزا عبدالوهاب مستوفی. آنجا هم وضع عمارت ناصریه است، قدری کمتر و یک مرتبه است. گوهررود از نزدیک آنجا هم می‌گذرد» (ستوده، ۱۳۶۷، ۴۰). طبق یافته‌های این نوشتار در بررسی آثار به‌جامانده از باغ و مطالعات کتابخانه‌ای این‌گونه استنباط می‌شود که باغ در یک دوره مشخص و با طرحی از پیش اندیشیده‌شده شکل گرفته و در دوره‌ای جزو باغستان اقامتگاهی خصوصی در شهر مطرح بوده است. هندسه باغ در بخش‌هایی براساس محور طولی و قرینه‌سازی در دو سوی محور میانی طرح‌ریزی شده که آثاری از آن هنوز به‌واسطه وجود درختان سایه‌انداز کهنسالش پابرجاست. درختانی سر به فلک کشیده، بنای عمارت آجری اربابی ساخته‌شده به سال ۱۲۴۴ ه.ق، حوضچه‌ای منقش به کاشی‌های فیروزه‌ای و طبیعت بکر و زیبا در کنار رودخانه گوهررود توصیفاتی از باغ صفا در رشت است (تصویر ۷). در بسیاری از سفرنامه‌های سیاحان به گیلان، خصوصاً در دوره قاجار به توصیفاتی از باغ صفا اشاره شده است. از جمله آنها می‌توان به سفرنامه عزالدوله (۱۲۹۰ ه.ق)، سفرنامه مظفرالدین شاه (۱۳۱۷ ه.ق)، سفرنامه ظهیرالدوله (۱۳۱۷ ه.ق) اشاره کرد.

مساحت فعلی این باغ در حدود ۸ هزارمتر مربع است. وسعت اولیه این باغ چند برابر مساحت فعلی آن بوده، ولی رفته‌رفته با توسعه شهر از وسعت آن کاسته شده است. در بررسی شرایط وضع موجود باغ متأسفانه مشاهده می‌شود که عدم رسیدگی و گذشت زمان سبب از بین رفتن ساختار هندسی و الگوی معماری آن شده است. اما با وجود این همچنان آثاری کمابیش روشن از کاربرد الگوی طراحی باغ ایرانی و اقتباس از آن به طرق مختلف از جمله در ساختار، دید و منظر، انتظام، پوشش گیاهی و ابنیه در این باغ دیده می‌شود (تصاویر ۸ تا ۱۰).

• باغ ناصریه در رشت

در قدیمی‌ترین نقشه رشت شاهد آثاری از چند باغ تاریخی از جمله باغ ناصریه هستیم. «در پایین نقشه، جنب دو استخر بزرگ معروف به استخر ناصریه، موقعیت جغرافیایی باغ ناصریه ترسیم و در شرح باغ نوشته شده است: ناصریه از بناهای جناب محمد قاسم خان والی می‌باشد و محل تفرجگاه اهالی رشت است. از باغ محتشم

اصلی باغ در دو طبقه تابستان‌نشین و زمستان‌نشین در انتهای عرصه باغ قرار گرفته است.

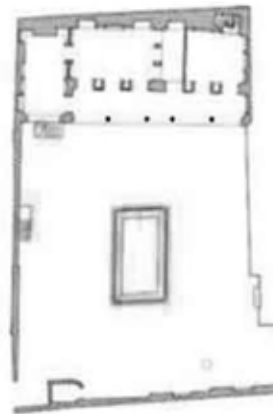
نمای بیرونی عمارت دارای آثاری از گره‌چینی‌های زیباست و در نمای داخلی، آثار تزییناتی از گچبری، آینه‌کاری و نقاشی دیواری دیده می‌شود. قسمت حیاط پشتی خانه شامل فضاهایی خدماتی همچون انبار، اصطبل، حمام و خزینه بوده است. ورودی باغ در راستای محور تقارن خانه و بنا دارای پلانی متقارن است که در زمینی مستطیل‌شکل با کشیدگی شرقی-غربی واقع است. در دو طرف محور ورودی، باغچه‌هایی کتربندی‌شده قرار دارد. باغ دارای پوشش انبوه از درختان میوه و سایه‌دار و محصور به دیوار با جوی‌ها و حوضی پرآب در جبهه جنوبی است. کوشک اصلی چشم‌اندازی گسترده به طبیعت دارد (تصاویر ۵ و ۶).

• باغ صفا در رشت

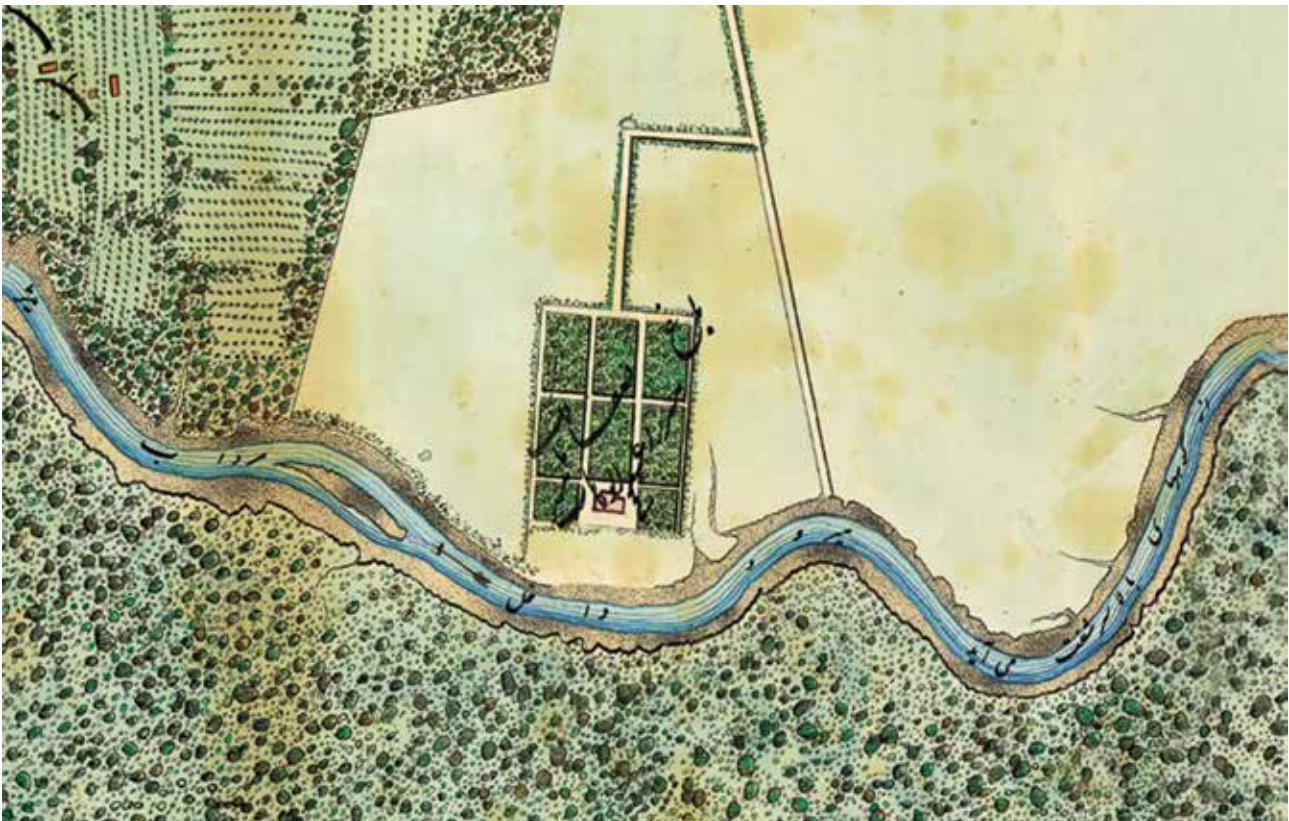
باغ صفا از قدیمی‌ترین باغ‌های رشت است که آثارش

تصویر ۵. خانه عبدالعلی خان صوفی در املش. مأخذ: آرشیو اداره کل میراث فرهنگی استان گیلان.

تصویر ۶. طرح خانه باغ عبدالعلی خان صوفی در املش. مأخذ: آرشیو اداره کل میراث فرهنگی استان گیلان.

تصویر ۷. باغ صفا در کنار گوهر رود در نقشه ناصری. مأخذ: آرشیو اداره کل میراث فرهنگی استان گیلان.

متأسفانه امروزه باغ معروف به ناصریه در رشت به کلی دگرگون شده است. اما از آثار آن در نقشه قاجاری و بررسی تطبیقی متون نوشتاری و منابع تصویری می‌توان این‌گونه استنباط کرد که طرح باغ با الگوبرداری و سبک و سیاقی برآمده از هندسه باغ ایرانی طراحی شده بود. تصاویر قدیمی و کروکی‌های ترسیم‌شده از وضعیت باغ نشان‌دهنده انسجام هندسی، تقارن، تأکید بر محور اصلی و قرارگیری کوشک در انتها و در نقطه عطف محور باغ است (تصاویر ۱۱ و ۱۲؛ جدول ۳).

تجزیه و تحلیل یافته‌ها

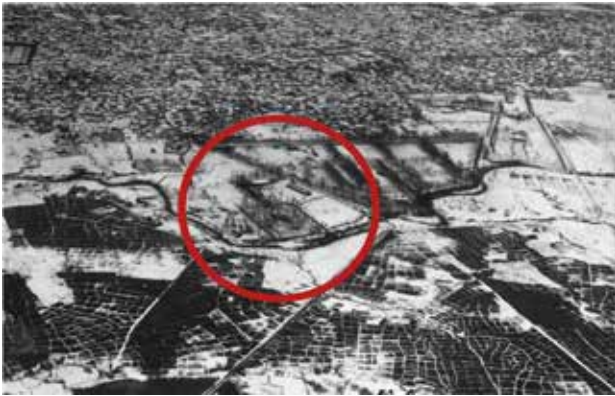
• ویژگی‌های مشترک باغ‌های ایرانی

- حضور و حرکت آب در باغ، اصل‌ترین و مطبوع‌ترین خصوصیت مشترک باغ ایرانی است (حیدرنتاج، ۱۳۸۹، ۶۰). آب از عناصر اصلی باغ ایرانی است و دست‌کم از سه جنبه مفهومی، کارکردی و زیباشناختی در باغ حضور دارد. «در هنر باغسازی ایرانی زیبایی فضا بدون آب محقق نمی‌شود. صورت‌های گوناگون حضور آب در باغ از قبیل آب راکد، آب روان، آبشار، فواره، آب‌نمای رنگی به‌عنوان نقطه درخشان و آب نمای تیره به‌عنوان

رشت در این نقشه اثری نیست. ولی در عوض در سمت چپ باغ محتشم، باغی است که شرح آن روی نقشه نوشته شده است: باغ صفا که متعلق به میرزا عبدالوهاب است» (وهانیان، ۱۳۷۶، ۳۱۲).

همچنین ناصرالدین شاه در سفرنامه‌اش درباره نخستین سفرش به گیلان در سال ۱۳۰۴ ه.ق در خصوص دو باغ تاریخی ناصریه و صفا می‌نویسد: «از کنار شهر افتادیم به راه ناصریه راه باریکی بود. طرفین شلتوک زار و گل و آب بود. قصر ناصریه از دور پیدا بود. خوب ساخته بودند. عمارت دیگر پایین‌تر بود. گفتند متعلق به والی است. از آن هم پایین‌تر عمارتی بود مال میرزا عبدالوهاب مشهور به باغ صفا. همه اینها را از دور دیدیم» (ستوده، ۱۳۶۷، ۴۰). «به راه ناصریه افتادیم، آنجا عمارتی است مثل کلاه فرنگی، از چوب ساخته‌اند. رودخانه گوهررود از نزدیکی عمارت ناصریه می‌گذرد. عمارت ناصریه آنطور که تعریف می‌کردند خوب نیست. عمارت متوسطی است» (همان، ۴۲).

در سفرنامه ابوالنصر میرزا حسام‌السلطنه به سال ۱۲۹۷ ه.ق نیز آمده است: «باغ ناصریه را مرحوم قاسم والی ساخته. فضای باغ ناصر خیلی با صفاست. در باغ ناصریه اقامت شد» (حسام‌السلطنه، ۱۳۴۸، ۳۷).

تصویر ۹. نمایی دور از سه باغ ناصریه، محتشم و صفا که توسط آنتوان سوریوگین در دوره قاجار ثبت شده است. مأخذ: <https://asia.si.edu/research/> iran-in-photographs

تصویر ۸. باغ ناصریه (راست) و باغ صفا (چپ) در کنار گوهر رود در نقشه قاجاری رشت. مأخذ: آرشیو اداره کل میراث فرهنگی استان گیلان.

تصویر ۱۱. آثار باغ و استخر ناصریه در کنار گوهر رود در نقشه قاجاری رشت. مأخذ: آرشیو اداره کل میراث فرهنگی استان گیلان.

تصویر ۱۰. عمارت اصلی باغ صفا که بعدها به دلیل آتش سوزی از بین رفت. مأخذ: آرشیو اداره کل میراث فرهنگی استان گیلان

شده‌اند، محصور هستند. باغ شاهزاده یا فین در میان کویر همان‌طور در حصار پیچیده شده که باغ صفی‌آباد در دل جنگل یا باغ جهان‌نما. در عین حال از لحاظ تأمین امنیت نیز باغ‌های شاهان در مناطق حفاظت‌شده، همچون عباس‌آباد که امنیت آن تأمین بوده، نیز محصور بوده است. به نظر می‌رسد سنت محصور بودن باغ و منظر آن ریشه در باورهایی دارد که بیشتر از الزامات عملکردی است (همان، ۶۳).

اصل ایجاد تضاد با محیط به‌عنوان ویژگی مشترک باغ‌های ایرانی، گاه با طراحی هوشمندانه و دقیق با پدیدآوردن نظم در محیط نامنظم و آشفته اطرافش و گاه با پدیدآوردن محیطی سرسبز و مطبوع در طبیعت خشک و کویری اطرافش حاصل می‌شود. به‌عنوان نمونه «پترو دلاوله در ۱۷ ژوئن ۱۶۱۸ باغ جنت قزوین را به‌صورت جنگلی دست‌آزموده و به‌نظم‌درآمده از درختان چنار و میوه وصف می‌کند» (عالمی، ۱۳۹۰، ۶).

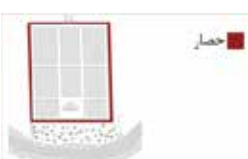

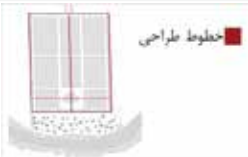

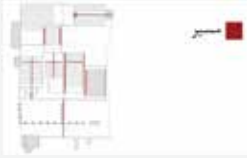

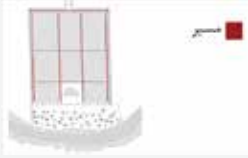

تصویر ۱۲. عمارت باغ ناصریه. مأخذ: آرشیو اداره کل میراث فرهنگی استان گیلان.

سطح انعکاس‌دهنده محیط تمهیداتی است که به‌دنبال جایگاه و نقش معنوی آب در باغ ایرانی پدید آمده است» (منصوری، ۱۳۸۴، ۶۱).

همه باغ‌های ایرانی، صرف‌نظر از اقلیمی که در آن واقع

جدول ۳. تحلیل تطابق ویژگی‌های باغ ایرانی با ویژگی‌های به‌کاررفته در معماری نمونه‌های مورد مطالعه در گیلان. مأخذ: نگارندگان.

ویژگی باغ ایرانی	دارالحکومه گیلان در رشت	خانه باغ صوفی در املش	باغ صفا در رشت	باغ ناصریه در رشت
۱ هندسه‌مندی	 <p>هندسه کلی با تناسبات نزدیک به مربع و مستطیل</p>	 <p>شکل باغ با پلان مستطیل شکل</p>	 <p>هندسه کلی با تناسبات نزدیک به مربع و مستطیل</p>	 <p>هندسه کلی با تناسبات نزدیک به مربع و مستطیل</p>
۲ محصوریت	 <p>محصوریت با دیوار یا عامل طبیعی</p>	 <p>محصوریت با دیوار یا عامل طبیعی</p>	 <p>محصوریت با دیوار یا عامل طبیعی</p>	 <p>محصوریت با دیوار یا عامل طبیعی</p>
۳ حضور آب	 <p>در منابع مکتوب به حضور آب اشاره شده اما جانمایی آن مشخص نیست.</p>	 <p>حوض (در راستای محور اصلی باغ)</p>	 <p>حضور آب به صورت طبیعی با استفاده از رودخانه (گوهر رود)</p>	 <p>حضور آب به صورت طبیعی با استفاده از رودخانه (گوهر رود)</p>
۴ رعایت تناسبات و تقارن بصری	 <p>شکل منظم و هندسه مستقیم الخطوط</p>	 <p>شکل و هندسه مستقیم الخطوط</p>	 <p>شکل منظم و هندسه مستقیم الخطوط</p>	 <p>شکل منظم و هندسه مستقیم الخطوط</p>
۵ انتظام محوری، مرکزی و چهار بخشی	 <p>شبکه راه‌های عمود بر هم</p>	 <p>شبکه راه‌های عمود بر هم</p>	 <p>شبکه راه‌های عمود بر هم</p>	 <p>شبکه راه‌های عمود بر هم</p>
۶ نظم ساختار باغ	 <p>آب، کاشت، بنا</p>	 <p>آب، کاشت، بنا</p>	 <p>آب، کاشت، بنا</p>	 <p>آب، کاشت، بنا</p>
۷ نظام‌های آب، کاشت و بناها	 <p>در طرح جانمایی دقیق مقدور نیست.</p>	 <p>امکان جانمایی دقیق مقدور نیست.</p>	 <p>در طرح جانمایی دقیق مقدور نیست.</p>	 <p>در طرح جانمایی دقیق مقدور نیست.</p>

جدایی دو عرصه فضای درون باغ و فضای بیرون باغ تأکید می‌کند، به این معنی که میان فضای سرسبز و روح بخش باغ و زمین خشک و سوزان کویر (با ایجاد سایه، نسیم مطلوب و هوای خنک که از ترکیب آب، گیاه و ابنیه پدید آمده) مرز مشخصی تعریف شده و باغ‌ها در دل کویر خرداقلیم‌هایی را در فضای بسته ایجاد می‌کنند. اما در پهنه سرسبز گیلان با رطوبتی که از جانب دریای کاسپی به این ناحیه وارد می‌شود و با بارش‌های منظم که موجب شکل‌گیری محیطی سرسبز در دامنه رشته‌کوه البرز شده است، شرایط این‌گونه نیست.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

هویت باغ ایرانی طی قرن‌ها و فارغ از محدودیت‌های اقلیمی، جغرافیایی و زمانی در مقیاس‌های مختلف معماری تا شهر تداوم یافته، اما به کار بردن آگاهانه الگوهای باغ ایرانی با در نظر گرفتن شرایط مکانی و زمانی در شکل‌نهایی طرح تمایزات و اشتراکاتی را در ابعاد مختلف کالبدی، کارکردی و معنایی ایجاد می‌کند، که این امر ناشی از ویژگی‌های آن سرزمین و تجربه زیست در آن مکان و زمان است. در این خصوص در سرزمین‌هایی با اقلیم معتدل و مرطوب نیز اعمال الگوهای باغ ایرانی در بستر و زمینه استقرار باغ به عوامل متعددی وابسته است که خود بر شکل‌گیری و ساختار هندسی باغ بسیار تأثیرگذار است. همواره دو عامل مکان و زمان به‌عنوان مهم‌ترین عوامل مؤثر در شکل‌گیری باغ‌های ایرانی، تمامیت ساختاری و شکل مجموعه عناصر باغ را تحت تأثیر قرار داده و به نوعی آن را از سایر باغ‌ها در نقاط دیگر متمایز کرده است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که الگوی باغ ایرانی ضمن حفظ اصالت و هویت خود، خاصیت تطابق و سازگاری با شرایط زمانی و مکانی مختلف را داراست. نمونه‌های مورد مطالعه در این مقاله، تصدیق بر سازگاری الگوی باغ ایرانی با اقلیم‌های متفاوت نسبت به اقلیم گرم و خشک فلات مرکزی ایران است.

سپاس‌گزاری

سپاس ویژه از راهنمایی‌های ارزنده اساتید ارجمند از جمله دکتر سیدامیر منصوری، مهندس سیدمهدی مجابی، دکتر مژگان خاکپور، مهندس روبرت وهانیان، دکتر همایون کاوه، دکتر معصومه میرصفا و دکتر امین ماهان که در طول مطالعات راهنمایی‌های ارزنده‌ای مطرح کردند.

پی‌نوشت‌ها

۱. نظریه مبتنی بر واقعیات و داده‌های مستخرج از محیط مورد مطالعه داده‌ها

شکل‌دهی به هندسه باغ ایرانی با بهره‌مندی از عناصر مصنوع شامل ابنیه و دو عنصر آب و گیاه به‌عنوان مهم‌ترین عناصر طبیعی انجام می‌شود. این عناصر فرم و ساختار باغ ایرانی را در زمان و مکان‌های مختلف شکل می‌دهند؛ ابنیه در مکانی قرار می‌گیرند که در چارچوب هندسه باغ از منظر آب و گیاه بهره‌مند شود. «حضور پررنگ گیاه به صور گوناگون و گونه‌های مختلف از دیگر ویژگی مشترک و اصیل تمام باغ‌های ایرانی است، تعریف باغ بدون گیاه امکان پذیر نیست» (حیدرنتاج، ۱۳۹۶، ۷).

ویژگی‌های متمایز باغ‌های تاریخی منطقه مورد مطالعه (گیلان)

در باغ‌های گیلان پیروی شکل کلی باغ از توپوگرافی و خصوصیات بستر استقرار باغ نیز بسیار مشاهده می‌شود و ساختار و شکل باغ به‌صورت یک کل متشکل از اعضای به‌هم‌دوخته شده است. در ساختار باغ‌های گیلان تمایل به ایجاد هندسه، تقارن و نظم دیده می‌شود، اما بستر، توپوگرافی و پوشش گیاهی، امکان ایجاد فضای یکپارچه و یکنواخت را نمی‌دهد. گیلانیان از جلوه طبیعت در باغ‌های خود به شیوه‌ای بی‌تکلف و ساده لذت می‌برند، اما در برخی مواقع شمائی از هندسه منظم و مستطیلی در باغ‌های گیلان دیده می‌شود.

غالباً باغ‌های ایرانی در مناطق کویری به اربابان، امیران و شاهان تعلق داشت و نظام طبقاتی را در طراحی این باغ‌ها می‌بینیم و این نوع معماری نمادی از قدرت بوده است. به‌گفته آتلیو پتروچیولی (۱۳۹۲) می‌توان یکی از اهداف سیاستمداران و حاکمان از ساخت باغ‌ها را، استفاده ایشان از باغ به‌عنوان نمادی از قدرتش دانست. اما در منطقه سرسبز گیلان با توجه به اقلیم پرآب، پردیس‌ها به همه تعلق داشتند و در دسترس عموم بودند و با توجه به جایگاه باغ در زندگی و فرهنگ گیلانیان، همه مردم نیازهایشان را از طبیعت می‌گرفتند.

وجود تفاوت در معانی و تصورات ذهنی مردمان گیلان از این روست که برخلاف نقاط کویری ایران که باغ را پردیس یا بهشت می‌نامند، همه جای شمال همچون باغ است و آن تصور از باغ در گیلان بی‌معناست. مردم گیلان به یک محدوده کوچک و محصور با عناوینی چون بهشت نمی‌توانستند قناعت کنند و آن را بپذیرند، حتی وعده و امیددادن تصویری از بهشت آسمانی و ایجاد فضایی سرسبز و بهشت‌گونه در باغسازی برای مردم گیلان، در حالی که خودشان در بهشت و طبیعتی سرسبز زندگی می‌کنند، بی‌معناست. باغ جزء جدایی‌ناپذیر زندگی گیلانیان در تمام طبقات اجتماعی بوده است.

در باغ‌های ایرانی واقع‌شده در مناطق کویری، دیوار بر

- وهانیان، روبرت. (۱۳۹۵). نخستین الگوهای معماری نئوکلاسیک در گیلان. چهارمین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران. گیلان، رشت.
- ویلبر، دونالدو. (۱۳۴۸). باغ‌های ایرانی و کوشک‌های آن (ترجمه مهین دخت صبا). تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب تهران.
- Icomos. (1982). *Historic Gardens. The Florence Charter*. Retrieved from <http://link.springer.com/refreworkentry/10.1007/978-1-4419-0465-2-1052>.

- مبانی هویت تمدن ایرانی. هویت شهر، ۲(۳)، ۷۳-۸۴.
- نقی‌زاده، محمد. (۱۳۹۲). جلوه‌های زیبایی در باغ ایرانی. منظر، ۵(۲۲)، ۶-۹.
- نوائی، عبدالحسین. (۱۳۲۶). ورقی از تاریخ مشروطه: انقلاب گیلان چگونه آغاز شد؟. مجله یادگار، ۴(۳)، ۴۱-۵۵.
- وهانیان، روبرت. (۱۳۷۶). قدیمی‌ترین نقشه شهر رشت یک سند علمی است یا یک میراث فرهنگی؟ تاریخ معاصر ایران، ۱(۱)، ۳۰۹-۳۱۳.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to the Bagh-e Nazar Journal. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله:

میرصفا، سیدعبداله و پورعلی، مصطفی. (۱۳۹۹). کاربرد الگوی طراحی باغ ایرانی در باغ‌های شمال ایران. باغ نظر، ۱۷(۹۱)، ۴۱-۵۶.

DOI: 10.22034/bagh.2020.201334.4301

URL: http://www.bagh-sj.com/article_120537.html

